
УДК 811.161

Тетяна Швидкова

м. Київ

НАЗВИ ПЕРВИННИХ ПРОЦЕСІВ ОБРОБЛЕННЯ ЛЬОНУ ТА КОНОПЕЛЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Статтю присвячено історико-лінгвістичному аналізу назв первинних процесів оброблення льону та конопель в українській мові. Досліджено формування, функціонування та структурно-семантичні зв'язки відповідних лексичних одиниць. Аналіз проведено на основі писемних пам'яток та лексикографічних джерел.

***Ключові слова:** назви трудових процесів, первинне оброблення сировини, ткацтво, термінологія, походження.*

За свідченням багатьох істориків і даними історичної лексикології слов'яни ткали ще в спільнослов'янській етнічній період. Про старовинність виникнення лексем на позначення понять у галузі ткацтва свідчить зіставна таблиця ткацьких термінів слов'янських мов, складена Б. Рибаківим на основі аналізу техніки ткацтва періоду Київської Русі, яка демонструє тісні зв'язки слов'янських мов у галузі ткацької термінології [39: 186].

Вирощування льону, конопель та перероблення їх на волокно, нитки, полотно відігравали значну роль у розвитку матеріальної і духовної культури українського народу [3: 37]. Виробництво тканин мало кілька основних технологічних етапів: *первинне оброблення сировини, прядіння, снування основи та ткання* [56: 29]. Одне з центральних місць у ткацькій термінології української мови посідає підготовчий етап, або цикл робіт, пов'язаних з обробленням конопель та льону. Підготовка льону та конопель до прядіння включає загальновідомі етапи перероблення, що відповідають специфіці кожного

© Т. А. ШВИДКОВА, 2013

з видів сировини: *підготовчий* (сіяння, вирощування, збирання стебел) і *безпосередньо оброблення* (висушування, обмолочення, вимочування, висушування, м'яття, тріпання, розчісування, сортування тощо) [29: 32].

Наступним етапом після вимочування є механічне оброблення — відокремлення терміття від волокон конопель та льону. Цей процес в українській мові передається термінологічними значеннями різноманітних виробничих процесів: *бити, ламати, м'яти, терти, тіпати*, які на наддіалектному рівні можуть розглядатися як синоніми [13: 138].

У праці П.Ю. Гриценка «Ареальне варіювання лексики» подано цінний матеріал щодо виникнення номінативної варіативності в українських говірках на прикладі іменникових похідних від дієслівних основ, які мають інтегральний компонент значення «діяти на об'єкт для його подрібнення, розділення на частини; відділяти одну частину від другої» [Там само: 137]. Цей матеріал дає можливість глибше проаналізувати назви первинних процесів оброблення льону та конопель, дослідити їхнє походження, функціонування та структурно-семантичні зв'язки в сучасній українській мові.

Бити. Дієслово **бити** праслов'янського походження (псл. *biti < *bītei або *beitei, утворення від двох різновидів того самого кореня), походить від іє. *bhei- / bhoi- / bhī-, що простежується також в інших іє. мовах [17 I: 186–187].

У давніх пам'ятках української писемності лексема **бити** має багато похідних утворень (**выбити, избити, побити**) та широкий комплекс значень [47 I: 89, II: 985; 44 I: 97, II: 157; 46 II: 86–91, V: 106–108; 50 I: 54–55, 128–129, 300], серед яких наявне і термінологічне «вибивати олію з насіння рослин, зокрема льону і конопель»: **помысли стронитель црквнын въ сѣмени льнанѣмъ изби(т)и масла** [19: 113]. Це значення збереглося в сучасній українській мові [45 I: 483–487], а також поширене в бойківських говірках: «*бити* лен на олій» [31 I: 53].

Дієслово **бити** як лексична одиниця ткацької термінології вперше документується лексикографами наприкінці XIX — на поч. XX ст. [14 I: 57–58]. Зі спеціалізованими значеннями «тіпати коноплі, льон», «чухрати, чесати вовну» увійшло до літературної мови [45 I: 168–169]. Явище термінологічної полісемії лексеми **бити** спостерігаємо і в діалектному мовленні:

— *бити коноплі (льон)* «обробляти льон і коноплі після мочіння і просушування» (Полт., Од., Східнослоб., Пол., Под., Терн.) [25: 108; 49: 102; 30: 32; 11: 196; 40: 146; 7: 49];

— *бити вовну* «розчесувати й відсортовувати вовну після її сушіння і перебирання, використовуючи спеціальний пристрій — «лучок» («струну»)» (Гал.) [8: 36; 56: 51].

Те саме прослідковуємо і в російській мові. Пор.: *бить лён* «м'яти льон, готуючи лляне волокно» [43 II: 300]; *бить (сбить) шерсть* «розчісувати вовну» [15 I: 90–91].

На цей період розвитку української мови (к. XIX — поч. XX ст.ст.) припадають і перші фіксації віддієслівних суфіксальних похідних на означення сільськогосподарського знаряддя для первинного оброблення льону і конопель: *бітниця*, *бительня*, *бительниця*, *бітка*, *бітниця* [18 I: 27; 59: 32; 14 I: 57–58]. До літературної мови ввійшли назви **бительня** «верстат для первинного оброблення льону, конопель», **бительниця** «тс.» [45 I: 168], **бітка** «сільськогосподарське знаряддя для первинного оброблення льону і конопель, подібне до *терниці*, але з ширшою щілиною для мечика» [Там само: 171]. Українці як і багато слов'янських народів, для відокремлення терміття від волокон конопель та льону здебільшого використовували два знаряддя: **бительню** (**битку**) і **терницю**. Обидва вони відрізнялися лише розмірами меча (**мечик**, **біло**) — у *терниці*, на відміну від *битки*, він був невеликим, ножеподібним [4: 27]. *Бительнею* розламували неволокнисті частинки стебла, а *терницею* звільняли від них волокно [56: 291].

В українських говірках назви основних пристроїв, які використовуються для первинного оброблення конопель та льону, мають різні фонетичні, словотвірні варіанти, що виступають паралельно (розглядаємо суфіксальні похідні від дієслова **бити**): *бе[и]тельня*, *бетельниця*, *бетельниця*, *бітельниця* (Од., Полт.) [49: 100; 25: 109], *бітка*, *бідка* (Н. Наддніпр., Полт.) [53 I: 80; 25: 108; 6: 64], *бійниця*, *бітниця*, *битуха*, *бийчак*, *бойчак* (Пол.) [24: 32], *бательня*, *батальня* (пор. *батати* «розривати на куски, шматувати»), *батальниця* (Пол., Од.) [27: 72; 49: 100], *баталев*, *батилев*, *баталевка*, *баталейка*, *батальниця*, *баталья*, *батальня*, *бательня* (Бук.) [26 I: 20].

І.О. Ніколаєнко зазначає, що фонетичні та словотвірні варіанти відбивають давні риси говірок. Зокрема, збереження /e/ в закритому складі (*бител'н'а*) (хоча варіант *бит'іл'н'а* в цьому складі має /i/), перехід її в /a/ (*битал'н'а* — східнослов., *батальня* — південностеп., бук.), на її думку, треба розглядати як ознаку різнодіалектного походження варіантів [30: 71]. А.М. Залеський, своєю чергою, іменник **баталеу** «бительня» у буковинських говірках вважає безсумнівним молдаванізмом (пор. молд. **баталеу**) [20: 24–25].

На Одещині спостерігаємо проникнення окремих дериватів цього семантичного поля до російських говірок: **бательни** «пристрій для оброблення конопель» [42 I: 32], *бительки*, *бительниця*, *бительня*, *бітка* «тс.» [Там само: 39]. «Словарь русских народных говоров» ці назви не фіксує, отже, можливо, досліджувані лексеми — україніزمми в російських говірках.

Ламати. Слово **ламати** праслов'янського походження (псл. *lomiti, ітератив *lamati) [17 III: 188 — 189]. Дію, спрямовану на повне або часткове розчленування предмета, відділення його частини, передавали давньоукраїнські дієслова **ломити** / **ламати** та їхні префіксальні деривати **приломити**, **оуломити**, **зламати**, **зломати** тощо [47 II: 7, 46; 44 I: 538, 556; 46 XI: 246–248; 50 I: 397].

Із вторинним спеціалізованим значенням «розбивати, розламувати неволокнисті частинки стебла конопель та льону» дієслово **ламати** етнографи та лексикографи вперше зафіксували наприкінці ХІХ ст.: *ламати коноплі* — бити їх під час оброблення (Гуц., Сум.) [57 I: 147; 14 II: 342–343].

На сучасному етапі розвитку української мови лексична одиниця **ламати** як термін ткацької лексики презентує її периферію (на відміну від слова **бити**, що увійшло до літературної мови із термінологічним значенням), функціонуючи лише в діалектному мовленні у бойківських [31 I: 417], гуцульських [57 I: 147], поліських [24: 112–117], східнослобожанських говірках [30: 32].

У живій розмовній мові прослідковуємо нашарування фонетико-морфологічних варіантів назв приладу для першого ламання конопель, утворених від **ламати** (за аналогією до *бительня*, *битка*, похідних від **бити** (коноплі, льон), *м'ялка* — від **м'яти** (коноплі, льон), що пояснюється наявністю синонімічних дієслівних форм у ткацькій лексиці та діалектними особливостями словотворення. Наприклад:

— *ламанка* (Гуц., Бойк., Од., Полт., Н. Наддніпр., Сум.) [57 I: 147; 31 I: 402; 28: 47; 25: 109; 53 II: 241; 2: 112], *ламушка* (Східнослоб.) [30: 71], *ламачка* (Бойк.) [31 I: 402], *ламака*, *ламальниця*, *ламаниця*, *ламя*, *ламуха* (Пол.) [24: 112], *ламаніці* (Гуц.) [35: 91], *ламаніця* (Лемк.) [9: 431] — похідні від псл. **lamati* (пор. слц. діал. *latač*, *latačka* «пристрій для ламання стебел конопель», п. рідк. *lataczka* «льоном'ялка», діал. *latacz* «тс.» [58 XIV: 24–25]);

— *ломанка* (Под.) [40: 142], *ломуха* (Київ.) [55: 220], *ломачка* (Бойк.) [31 I: 417], *ломка*, *ломуха*, *луом* (Пол.) [24: 116 — 117], *лом* (Сум.) [2: 112] — похідні від псл. **lomiti*, **lomati* (пор. п. *lomtek* «пристрій для тіпання льону» [58 XVI: 28–29]).

Варто зазначити, що в російських говірках функціонують лексеми **ломальщица**, **ломанщица** — віддієслівні іменні утворення на позначення особи (жінки), яка м'яче льон на м'ялці [43 XVII: 116]. Уживання в українській мові відповідних лексем не виявлено.

М'яти. Назву **м'яти** «тиснути, стискати» виводять із псл. **męti* «м'яти», віддалено пов'язаного з **mękь* «м'який». Пор.: рос. *мять*, блр. *мяць*, др. **мати**, п. *miąć* «м'яти», «жужмити», також *międlić* «м'яти (льон, коноплі)», ч. *mnouti* «м'яти (шкіру)», «терти (очі, руки)», але *mačkatі* «м'яти (папір, сукню)», *šlapati* «м'яти (траву)», слц. *mät'*, болг. *мъна* «м'яти (льон, коноплі)», слн. *méti* «терти (напр., рука об руку, очі)», але *mečkatі* «м'яти», стсл. **мати** [17 III: 548–549; 58 XIX: 18–19; 54 I: 553].

У давніх українських пам'ятках (Київський та Галицько-Волинський літописи) дієслово **м'яти** документується із первинним значенням «м'яти, розминати» [36: 42 (992); 37: 46 (993)].

Українська писемність ХVI–ХVIII ст. поряд із лексемою **м'яти** відбиває префіксально-суфіксальний дериват **виминати** [50 I: 144] з близьким до термінологічного значенням «старанно м'яти, розминати»: **Оученицы в день соуботный колосы выминають роуками** (ХVI ст.) [32:

35]; **На тих мѣсцехъ Тѹрки шевци шкѹры выминаютъ** (XVIII ст.) [33: 74]. У спеціалізованому значенні дієслово *м'яти* вперше зафіксовано в словнику Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського «Лексикон словено-латинський» (XVII ст.): **мнѹ (ленъ)** [23: 56].

Слово *м'яти* в ткацькій термінології української мови використовують у кількох значеннях. Ним називають первинне ламання вимочених і висушених конопель на м'ялці, а також м'яття ногами потертого на терниці волокна (Сум.) [2: 105]. До літературної мови лексема *м'яти* ввійшла лише з одним термінологічним значенням «виминати кострицю з конопель, льону ногами» [45 IV: 839–840]. Якщо у білорусів для пом'якшення стебла льону м'яли ногами перед обробленням на м'ялці [21: 24], то в Україні скрізь м'яли ногами вже оброблене на терниці, витіпане волокно, щоб воно ставало м'якшим та еластичнішим. М'яли звичайно на долівці або дошках босими ногами, а потім знову тіпали і висушували [4: 28].

У діалектному мовленні досліджувана лексична одиниця характеризується термінологічною багатозначністю: 1) «м'яти коноплі на м'ялці» (Пол., Східнослов., Сум.) [11: 233; 30: 32; 2: 112]; 2) «м'яти ногами волокно для приготування куделі» (Пол., Полт., Київ.) [11: 233; 55: 225].

До літературної мови ввійшли лексеми *м'ялиця*, *м'ялка* [45 IV: 838], утворені суфіксальним шляхом від псл. **męti*, а також композити *льоном'ялка* [Там само: 586], *льоноконоплем'ялка* [51 II: 276–277], об'єднані спільним значенням «машина для первинного оброблення льону (конопель)». Перша фіксація деривата *мляница* «частина м'ялки, дві дощечки, які сплющують льон, коноплі та ін.» припадає на XIV ст. (Пролог березневої половини 1383 р.) [41 V: 115]. Наприкінці XIX — на початку XX ст. назва приладу для м'яття льону та конопель у лексикографічних працях відзначається такими фонетико-морфологічними варіантами: *м'яльня*, *м'ялиця*, *мнялиця* [18 I: 461; 14 II: 458].

У українських говірках загальнонародній назві *м'ялка* відповідають такі форми: *мняльниця*, *м'яльниця*, *м'яльня*, *мняльня* (Сум., Н. Наддніпр.) [2: 112; 53 II: 289], *м'ялиця* (Східнослов.) [30: 71], *м'ялка*, *м'ялиця*, *м'яльниця* (Пол.) [24: 127, 130; 11: 232–233]. Більшість місцевих назв приладу для першого оброблення конопель утворилася, як і в російській мові, на основі дієслова *м'яти*. М.Т. Безкишкіна припускає, що на межі з російськомовним середовищем широко відомі терміни *м'яльниця*, *м'яльня* та ін. могли проникнути в українські говірки під впливом російської мови [2: 113].

У говірках російської мови дієслово *м'яти* як термін ткацької термінології характеризується високою словотворчою активністю (на відміну від української мови):

1) «пристрій, за допомогою якого мнуть льон (коноплі)» — *мяло*, *мялиця*, *мялка*, *мяльниця*, *мяльцы* [5I: 415; 43 XIX: 83 — 84; 15 II: 383; 42 I: 313], *мялы*, *мяльница*, *мельница* (фонетичне утворення від *мяльниця*, півн. 'е з 'а) [10: 69];

2) «місце, де мнуть льон, коноплі і т. ін.» — **мяльня** [5І: 416; 15 ІІ: 383], **мяље** [43 ХІХ: 84];

3) «той, хто мне льон або коноплі» — **мяльщик** [15 ІІ: 383];

4) «жінка, яка мне льон або коноплі» — **мяльщица** [Там само], **мяльщица**, **мяля**, **мятница** [43 ХІХ: 84, 92].

Псл. *meṭi стало твірною основою для похідних назв спеціальних пристроїв, за допомогою яких м'яли льон, і в білоруських говірках: **мялка**, **мяліца**, **мяльніца** [21: 23–24].

Терти. Наступним етапом після биття та розламування неволокнистих частинок стебла конопель та льону є процес відокремлення їх від волокна за допомогою терниці. В українській мові процес оброблення конопель (льону) мечиком на терниці передається дієсловом **терти**, що походить від псл. *terti «терти». Має відповідники в інших іє. мовах [17 V: 558–559].

Дієслово **терти** із вторинним термінологічним значенням активно документується в пам'ятках ділової писемності (поч. ХVІІ — ХVІІІ ст.): *коноплі, льон, скільки б їх не вродило, піддані трутть, чистять, молотять і чисту пряжу згідно проби на вагу без повинностей віддають до двору* (Документ 1606 р. з Галицького староства) [12: 119]; *дѣдиха... почала мене кликати конопел терти* (Пирятинські актові книги, 1702 р.) [34: 304]. Увійшло воно і в літературний ужиток: **терти** «очищати волокно на терниці від костриці» [45 X: 98–99].

Уживання цього терміна в живій розмовній мові є явищем досить поширеним, проте варто зазначити, що слово **терти** в окремих українських говірках має різні відтінки у значенні. Це залежить від приладу, на якому виконується означуваний цим словом процес. Наприклад, у лексиці коноплярів с. Кучерівки Сумської обл. термін **терти** означає «м'яти волокно на тьорці» (словом **т'орка** позначається прилад для м'яття конопель, з'явився він у цих говірках з сусідніх російських разом з приладом, у якому росіяни товчуть коноплі) [2: 106, 112], хоча у абсолютній більшості говірок його вживають на позначення перероблення конопель на **терниці**: *Ой дівчина кумина конопельки терла, Як уздріла каваліра, на терлиці вмерла* (Бойк.) [3: 37], (Зах. Пол., Східно-слоб., Сум., Полт., Од.) [1 ІІ: 196; 30: 32; 2: 106; 25: 109; 49: 102].

У багатьох місцевостях України функціонують префіксальні деривати від дієслова **терти** (у тому самому термінологічному значенні) — *витирати* (Терн., Од.), *перетирати* (Терн.) [7: 49; 49: 102], *відтирати* (Бойк.) [31 І: 124; 56: 65].

Важливе значення у ткацькій термінології мають і суфіксальні похідні від дієслова **терти**: **тірлиця**, **тірниця**, що означають «знаряддя для тіпання, тертя льону, конопель і т. ін.». З цим значенням вони увійшли до літературної мови (СУМ фіксує ще й демінутив **терличка**) [45 X: 87].

Назва **терлиця** має паралелі в багатьох українських говірках: *терлиця* (Бойк., Лемк.) [31 ІІ: 285; 9: 403], *терлиця* (фон. вар. *терлиця* — диспалаталізований кінцевий звук основи **-ц-**) (Терноп.) [7: 50], *терлиці* (Гуц.) [35: 190], *терлиця* (з наголосом на 2 складі) (Од.) [49: 100].

Варіант **тёрница** також відомий у низці говорів: *тёрница* (Бойк., Східнослоб., Полт., Київ., Под.) [31 II: 285; 30: 32; 55: 221; 40: 142], *тёрница* (фонет. в. **тёрница** — диспалаталізований кінцевий звук основи **-ц-**) (Терн., Сум., Пол.) [7: 50; 2: 114; 1 II: 196], *тёрница* (*тёница*) (Пол.) [24: 212; 11: 271], *тёрница*, *тирніця* (з наголосом на 2 складі) (Од.) [49: 100].

Пор. блр. діал. найпоширеніша назва — **цёрница** [60 II: 191; 21: 23, 26] (цекання — характерна ознака білоруського консонантизму: м'який [т'] перед голосними переднього ряду вимовляється як [ц'] [52: 312]), у районах, суміжних з Україною — **тэрница**, **тарница** [21: 23]; рос. діал. **тёрница** (уживається в суміжній з Україною Курщині; в інших російських діалектах цієї назви не знаходимо) [15 IV: 411; 10: 70].

В українському діалектному мовленні виявлено багато інших віддієслівних іменних утворень, що позначають прилад для тертя льону та конопель. За спостереженнями П.Ю. Гриценка, майже весь український континуум займають похідні від дієслівних основ, які мають інтегральний компонент значення «діяти на об'єкт для його подрібнення, розділення на частини» [13: 137]:

— **виту́ранка** (від *витурати* коноплі) «терница» (Под.) [40: 142; 59 I: 101];

— **гладжені́ця, гваджені́ця** (від *гвадити* < псл. *gladiti [17 I: 519] «очищати льон від терміття, вигладжувати») «терлиця, тіпалка, прилад для оброблення льону» (Лемк.) [9: 403; 10: 70] — фонетичною особливістю лемківського говору є заміна [л] у позиції перед лабіалізованим голосним звуком [ў], а перед нелабіалізованими голосними — звуком [в]; *гладельни́ця* «тс.» (Пол.) [24: 55];

— **перетирáчка** (від *перетирати* коноплі) «терлиця, якою прочищають прядиво другий раз» (Бойк.) [31 II: 55], «найпростіший прилад для первинного оброблення льону» (Пол.) [24: 157];

— **товчúба, товчúя** (від *товкти* < псл. *telkti / *tolkti [17 V: 587–588] «бити, товкти») «терница» [13: 138], *толчéя* «тс.» (Сум.) [2: 112];

— **третя́чка, тритя́чка, трича́чка, тріча́чка** (від *терти* коноплі) «терница» (Бойк.) [31 II: 300];

— **чímханка** (від *чímхати* «терти льон») «терница, яка витирає начисто» (Бойк.) [Там само: 372];

— **шмóргавка** (від *шморгати* коноплі) «терлиця» (Гуц.) [57 I: 147].

Тіпа́ти. Поряд із лексемою терти в українській мові процес оброблення льону та конопель мечиком на терниці передається семантичним синонімом **тіпа́ти**, адже у мовленні ткачів дієслово **тіпа́ти** активно вживалося ще й з додатковим значенням «очищувати волокна від терміття просто ударом жмутка льону та конопель об стовбур або стійки терниці» [4: 28].

Слово **тіпа́ти**, на думку етимологів, має праслов'янське походження — псл. *těpati* «бити, ударяти», що є ітеративом до **te(p)ti* «ударити»,

відоме багатьом слов'янським мовам. Крім паралелей в індоєвропейських мовах (споріднене з лит. *tèpti* «мазати», *tarpóti* «плескати, поплескувати», лтс. *tept* «мазати»), учені зауважують широке поширення звуконаслідувального кореня **tap-** «бити» у фінно-угорських мовах [17 V: 548, 580].

У староукраїнській писемності зазначене дієслово не відображене. Обстежені джерела кінця XIX — початку XX ст.ст. реєструють лексичну одиницю **тіпати** із спеціалізованим значенням «*тіпати* коноплі, льон» [14 IV: 266], а також низку префіксальних дериватів **втіпати** [18 I: 90; 16: 60], **натіпати**, **обтіпати** [16: 229, 255], **отіпати**, **потіпати** [14 III: 76, 378; 18 I: 584].

У сучасній українській мові слід звернути увагу на вживання різних за звучанням (зумовлене різною позицією наголосу) слів **тіпати** «короткими ривками, поштовхами хитати з боку на бік або зверху вниз; трясти, стрясати» і **тіпати** «очищати волокно конопель, льону і т. ін. від костриці, вибиваючи на терниці та витріплюючи» [45 X: 145–146]. Це гомогенні омоніми (омографи), сформовані на ґрунті багатозначності внаслідок розмежування лексико-семантичних варіантів, втрати семантичних зв'язків між головним та похідним (термінологічним) значеннями. Внаслідок таких дивергентних змін у семантичній структурі багатозначних слів виникають не випадкові омоніми, які переважають у словниковому складі мови, а лексичні одиниці, ймовірність появи яких фактично прогнозується об'єктивними процесами лексико-семантичного розвитку [48: 139]. Дієслово **тіпати** стало основою творення низки похідних, які теж увійшли до складу української літературної мови: **тіпальний** «призначений для тіпання волокна», **тіпаний** «який вже тіпали», **тіпання**, **тіпальник** «робітник, який займається тіпанням волокна», **тіпальниця** [45 X: 145], **вітіпати** «тіпаючи, очищати волокно льону, конопель від костриці» [45 I: 512], **потіпати** [45 VII: 410], **льонотіпалька** «машина для тіпання льону» [45 IV: 586], **коноплетіпальний** «призначений для тіпання конопель, очищення їх волокна від костриці тощо», **коноплетіпальна машина**, **коноплетіпання** «тіпання конопель, очищення їх волокна від костриці та короткого волокна» [Там само: 262].

У діалектному мовленні поряд із **тіпати** (Полт.), **к'іпати** (фон. вар. — результат переходу м'якого **т'** у **к'** на початку слова) (Вол., Под.) [49: 102] широко поширені префіксальні похідні: **утіпати**, **втіпати**, **отіпати**, **вотіпати**, **втіпати**, **потіпати**; **вукіпати**, **укіпати** [7: 49; 56: 64; 31 II: 30; 6: 64]. Слід зауважити, що у пасивному лексичному фонді української мови перебувають утворені суфіксальним способом від дієслова **тіпати** слова на позначення знаряддя для очищення конопель та льону від костриці: **тіпавка** (Гуц.) [35: 192], **тіпальня**, **тіпанка**, **тіпальниця** [13: 138]. З розвитком текстильної промисловості їх замінили машини, «призначені для тіпання вим'ятої конопляної та лляної трести», які в літературній мові позначаються термінованими словосполученнями **коноплетіпальна машина**, **льонотіпальна машина** [51 II: 166–167; 277–278].

Тіпання — очищення волокон від костриці в Україні здійснювали биттям жмутка льону або конопель об битницю, терницю чи стовбур. Лише в деяких районах (Полісся, Волинь, Полтавщина) зафіксовано для цієї мети назву **трапáчки** — дощечки, виготовленої із кленового дерева [4: 28]. За археологічними даними вона відома на території східних слов'ян з VII — IX ст. (розкопки Равдонікаса в Старій Ладозі) [Там само; 22: 478]. Іменник **трапáчка** етимологічно пов'язаний з дієсловом **тріпати** (походить від псл. *trepati, пов'язане з trepetъ «трепет», troa «дорога»; — в основі лежить звуконаслідувальний індоєвропейський корінь *trep- «ступати; тупотіти; дріботіти (ногами)» [17 V: 644]).

Лексема **трапáчка** «невелика веслоподібна дощечка, за допомогою якої льон та коноплі остаточно очищають від костриці» вживається на Східнословобожанщині [30: 71] та має паралелі в інших українських говірках: **трипáшка** (Сум.) [2: 116], **тепáчка**, **трепáчка**, **треплó** (Пол.) [24: 212, 216; 11: 272]. Пор. рос. *трепать (лён, коноплю)*, *трепалка* (текст.) [38: 389], а також діал. **трепáло**, **треплó**, **трепáльница**, **трепáльня** «паличка, лопаточка, зубчаста дощечка тощо, за допомогою якої вибивають кострицю» [10: 70–71; 5 II: 288; 15 IV: 439], блр. діал. *трапло*, *трапушка*, *трапачка*, *трапышка* [21: 27]. Вищезазначений ілюстративний матеріал дає підстави припускати, що на межі з російськомовним середовищем загальнонародні ткацькі терміни **трипáшка**, **трепáчка**, **треплó** та ін. поширились в українських говірках під впливом російської мови.

Крім названого терміна **тіпати** для позначення процесу «очищення волокна конопель та льону від костриці, вибиваючи на терниці та витріплюючи», у діалектному мовленні функціонують й інші синонімічні назви:

пантруші́ти — «тіпати коноплі» (Од.) [49: 102; 28: 55] (походження слова не зовсім ясне; можливо, результат видозміни запозиченого п. *patroszyć* (*patroszyć*) «патрошити, патрати», похідного від *patrochy* «нутрощі», спорідненого з укр. *пóтрых* [17 IV: 279–280]);

вітряса́ти: в'ітр'ясати лен в'іт паз'д'ір'а (Бойк.) [31 I: 132]; **трясі́ло** «палиця, якою витрясають з клоччя терміття» [31 II: 304–305] — похідні від **трясті́** (псл. *tresti) [17 V: 665].

Не увійшли до літературної мови фонетико-словотворчі варіанти назв відходів при механічному обробленні конопляного чи лляного волокна, утворені префіксально-суфіксальним способом від псл. *te(p)ti. Значна кількість таких новотворів засвідчена в «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського та С. Недільського (XIX ст.): **вітепки** «костриця, терміття», **нетéпи** «погані коноплі, що не тіпаються» [18 I: 89, 525], **пóтріпки** (утв. від псл. *trepati) «клапті льону, що відпадають при тіпанні» [Там само II: 724]. Поширені вони і в багатьох говірках української мови: **оті́пки** «найгірше клоччя» (Н. Наддніпр., Зах. Пол., Східнословб.) [53 III: 65; 30: 67], **вóтепи** «тс.» (Бойк.) [31 I: 147]. У лексикографічних працях російської мови (XIX ст.), а також в етнографічних описах білоруської мови зафіксовані паралельні назви відходів під час

тіпання конопель та льону, утворені відповідно від псл. *trepati: рос. **отрѣпки, отрѣпье** [5 II: 35], блр. **патропкі, патрыпкі, атрэп'е** [21: 28] (пор. отрєпи «клочья» («Слово» Даниїла Заточника за сп. XVI — XVII ст.) [47 II: 761]).

У розмовній мові широкоживаними є й назви осіб, які тіпають коноплі та льон (іменні утворення від псл. *te(p)ti, *trepati): *утіпальниця, тіпальниця* (Терн.) [7: 49–50], *тіпалья, тріпачка* (Н. Наддніпр.) [53 IV: 125, 135], *тіпальниця, тіпалья, тіпачка, тіпах, витіпувальниця, тіпанка, тріпачка* (Східнослоб.) [30: 52]. На думку І.О. Ніколаєнко, на першому місці за функціональною активністю виступає лексема **тіпальниця**, яка має суфікс **-ниц'(а)**, типовий для говірок української та російської мов при найменуванні осіб за родом діяльності. Отже, номінуючи тих, хто тче, враховано, що ткацьким промислом здебільшого займаються особи жіночої статі (більшість лексем мають специфічні суфікси) [Там само]. Хоча в лексикографічних джерелах української й російської мов за аналогією до жіночих назв фіксують назви осіб чоловічої статі, які тіпають коноплі та льон: укр. діал. **потіпач** [18 II: 722; 14 III: 378], укр. літ. **тіпальник** [45 X: 145], рос. діал. **трепальщик, трепец** [15 IV: 439].

Аналіз праслов'янських назв первинних процесів оброблення льону та конопель дає можливість зробити висновки, що проаналізовані лексичні одиниці, об'єднані спільним значенням «відокремлення волокна конопель та льону від костриці», вступають у синонімічні відношення. Більшість із них, поширюючи семантичний обсяг, позначено термінологічною полісемією у діалектному мовленні. Багатство дериватів засвідчує потенційні можливості народної словотворчості.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ТЕРИТОРІЙ

Бойк.	— Бойківщина	Од.	— Одещина
Бук.	— Буковина	Под.	— Поділля
Вол.	— Волинь	Пол.	— Полісся
Гал.	— Галичина	Полт.	— Полтавщина
Гуц.	— Гуцульщина	Сум.	— Сумщина
Київ.	— Київщина	Східнослоб.	— Східнослобожанщина
Лемк.	— Лемківщина	Терн.	— Тернопільщина
Н. Наддніпр.	— Нижня Наддніпрянина		

1. *Аркушин Г.Л.* Словник західнополіських говірок : У 2-х тт. — Луцьк : РВВ «Вежа» Волинськ. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
2. *Безкишкіна М.Т.* Лексика та фразеологія коноплярства, прядіння і ткацтва українських говорів північно-східних районів Сумської області : Дис. ...канд. філ. наук : 10.02.01. — Полтава, 1964. — 341 с.
3. *Бодник А.А.* Бойківська прядильно-ткацька техніка і термінологія // Народна творчість та етнографія. — 1969. — № 4. — С. 37-51.
4. *Боряк О.* Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середина XIX — початок XX ст.). — К., 1997. — 201 с.

5. *Бурнашев В.* Опыт терминологического словаря сельского хозяйства, фабричности, промыслов и быта народного : Терминологический словарь – СПб., 1843–1844. – Т. I-II.
6. *Василенко В.И.* Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии // Сб. Харьковск. историко-филологич. Об-ва. – X., 1902. – Т. 13. – 80 с.
7. *Венжинович Н.Ф.* Лексика народних промислів (ткацтво) говорів Тернопільщини : Дис. ...канд. філ. наук : 10.02.01 / Ужгородськ. держ. ун-т. – Ужгород, 1998. – 244 с.
8. *Верхратський І.* Знадоби до словаря южнорусского : Вип. 1. – Львів : Вид-во Тов. ім. Т. Г. Шевченка, 1877. – 88 с.
9. *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків // Зб. філологічної секції Наук. тов. ім. Шевченка. – Львів, 1902. – Т. 5. – 489 с.
10. *Веселовська З.М.* Народна українська й російська термінологія культури конопель та льону // Наук. записки Харк. наук.-досл. каф. мовознавства. – 1929. – № 2. – С. 63–76.
11. *Владимирская Н.Г.* Полесская терминология ткачества // Лексика Полесья : Материалы для полесского диалектного словаря. – М. : Наука, 1968. – С. 193–280.
12. *Гошко Ю.Г.* Промисли й торгівля в Українських Карпатах (XV-XIX ст.). – К. : Наук. думка, 1991. – 265 с.
13. *Гриченко П.Ю.* Ареальне варіювання лексики. – К. : Наук. думка, 1990. – 271 с.
14. *Гринченко Б.Д.* Словарь української мови [Репр. вид.] : У 4 тт. / Ін-т української мови НАНУ. – К. : Лексикон, 1996.
15. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 тт. – СПб. – М. : Издание книгопродавца-типографа М.О. Вольфа, 1880–1882.
16. *Дубровський В.* Словник московсько-український. – К. : Рідна мова, 1918. – 542 с.
17. Етимологічний словник української мови : У 7 тт. / НАН України. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Гол. ред. О.С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1982–2012.
18. *Желехівський Є., Недільський С.* Малорусько-німецький словар : Т. 1–2. – Львів, 1886.
19. *Житіє... Февдоси. игоумена печерського* // Успенский сборник XII – XIII вв. / Изд. подгот. О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон; Под ред. С.И. Коткова. – М. : Наука, 1971. С. 71–135.
20. *Залеський А.М.* Ареальна і структурно-семантична характеристика назв знарядь для обробки льону й конопель в українських говорах // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеологізмів української мови : Тези доповідей. – Ужгород, 1978. – С. 24–26.
21. *Курилович А.Н.* Белорусское народное ткачество. – Минск : Наука и техника, 1981. – 119 с.
22. *Лебедева Н.И.* Прядение и ткачество восточных славян в XIX–начале XX в. // Восточнославянский этнографический сб. : Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX–нач. XX в. – М. : Изд.-во АН СССР, 1956. – С. 461–540.
23. «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1973. – 541 с.
24. *Лисенко П.С.* Словник поліських говорів. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
25. *Матвеева В.Я.* Лексика українського художнього промислу (вишивання, ткацтва, килимарства) Полтавської області : Дис. ...канд. філ. наук : 10.02.01. – Полтава, 1957. – 292 с.
26. *Матеріали* до словника буковинських говірок : Навчальний посібник : Вип. 1–6. / Чернівецький держ. ун-т. – Чернівці, 1971–1979.
27. *Мельничук О.С.* Словник специфічної лексики говірки с. Писарівки Кодимського району Одеської області // Лексикограф. бюлетень / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 1952. – Вип. 2. – С. 67–98.

28. Москаленко А.А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / Одес. держ. пед. ін.-т ім. К. Д. Ушинського. — Одеса, 1958. — 78 с.
29. Никорак О.І. Сучасні художні тканини Українських Карпат. — К. : Наук. думка, 1988. — 224 с.
30. Николаєнко І. О. Структура й ареальна характеристика лексики традиційного ткацтва в українських східнослов'янських говірках : Дис. канд. філ. наук : 10.02.01 / НАН України. Ін-т української мови. — К., 2000. — 545 с.
31. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок : У 2 ч. — К. : Наук. думка, 1984.
32. Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков / Составил П. Житецкий. — К., 1876. — 79 с.
33. Пелгримація или Путешественник честного иеромонаха Ипполита Вишенского 1727 г. // Православный Палестинский Сборник : Вып. 61. — СПб., 1914.
34. Пирятинські актові книги // Стороженки : Фамил. арх. — К., 1908. — Т. 6. — 826 с.
35. Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). — Ужгород. нац. ун-т, 2005. — 266 с.
36. Полное собрание русских летописей. Летопись Лаврентьевская, Владимирский летописный свод 1305 г., по сп. 1377 г. — Л., 1926. — Т. 1. — 580 с.
37. Полное собрание русских летописей. Летопись Ипатьевская, южнорусский летописный свод к. XIII в., сп. ок. 1425 г. — СПб., 1908. — Т. 2. — 638 с.
38. Російсько-український науково-технічний словник / Укладачі В. Перхач, Б. Кінаш; Наук. ред. В. Перхач. — Львів, 1997. — 453 с.
39. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси / Изд-во АН СССР. — М.-Л., 1948. — 792 с.
40. Свидзинский В.Е. Ткацкий промысел в Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии. — К., 1916. — С. 119–181.
41. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : В 10 тт. / Под. ред. Р. И. Аванесова. — М. : Русский язык, 1988–2008. — Т. I–VIII.
42. Словарь русских говоров Одесщины : В 2 тт. / Ю.А. Карпенко, Л.Ф. Баранник, Л.Н. Гукова и др.; Ю.А. Карпенко, С. Уэмура (отв. ред.); Одесск. гос. ун-т им. И.И. Мечникова. — О. : АстроПринт, 2000–2001.
43. Словарь русских народных говоров. — М.-Л. : Наука, 1965–2010. — Вып. 1–43.
44. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 тт. / Ред. Л.Л. Гумецька та І.М. Керницький. — К. : Наук. думка, 1977–1978.
45. Словник української мови : В 11 тт. / Гол. ред. І.К. Білодід. — К. : Наук. думка, 1970–1980.
46. Словник української мови XVI — п.п. XVII ст. / Відп. ред. Д.Г. Гринчишин. — Львів, 1994–2004. — Вип. 1–11.
47. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка [репр. изд.] — М., 1989. — Т. I–III.
48. Сучасна українська літературна мова : Підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін. [за ред. А.П. Грищенка]. — 3-тє вид., допов. — К. : Вища школа, 2002. — 439 с.
49. Терешко Л.С. Термінологія прядіння в українських говірках Одещини // Українська діалектологія і ономастика : 36. статей. — К. : Наук. думка, 1964. — С. 95–107.
50. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XVI — XVIII ст. : У 2-х кн. / Підгот. до вид. В.В. Німчук, Г.І. Лиса. — К. - Нью-Йорк, 2002.
51. Українська сільськогосподарська енциклопедія : В 3 тт. / АН УРСР. Відп. ред. : Пересипкін В.Ф. — К., 1970–1972.
52. Филли Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк / АН СССР Институт русского языка. — Л. : Наука, 1972. — 655 с.
53. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : У 4 тт. — Запоріжжя : Запорізький державний університет, 1992.

54. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : В 2 тт. — М. : Русский язык, 1999.
55. Чернышев Г.А. Ткацкий промысел в Киевском, Каневском, Липецком и Таращанском уездах Киевской губернии // Кустарная промышленность в Киевской губернии. — К., 1912. — С. 201–251.
56. Шевченко Є. І. Українська народна тканина : Словник народної термінології. — К. : Артанія, 1999. — 412 с.
57. Шухевич В. Гуцульщина. — Львів, 1899–1908. — Т. I–V.
58. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. — М., 1974–2005. — Вып. 1–32.
59. Яворницький Д.І. Словник української мови. — Катеринослав : Слово, 1920. — Т. I. — 412 с.
60. Янкоўскі Ф. Дыялектны слоўнік. — Мінск, 1959–1960. — Т. I–II.

Стаття надійшла 11.04.2013
Повторне редагування 25.04.2013

Tetiana Shvydkova
Kyiv

THE NAMES OF HELM AND FLAX INITIAL PROCESSING IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article is devoted to the historical and linguistic analyses of the names of helm and flax initial processing in the Ukrainian language. Forming, functioning, and structural and semantic relations of the corresponding lexical units were studied. The analysis was held on the basis of written records and lexical and graphic sources.

Key words: names working processes, initial processing of raw materials, weaving, terminology, origin.

Мовна мозаїка

НЕ ПРИВОДЬТЕ НИЧОГО У ВІДПОВІДНІСТЬ...

В офіційно-діловому вжитку, особливо в мові українського законодавства, узвичаївся штамп *приводити / привести щось у відповідність із чим-небудь (до чого-небудь)*, пор.: *Закон про опозицію треба привести у відповідність із Конституцією* (Дзеркало тижня, 14.01.11); *Не пізніше ніж за три місяці країна повинна привести своє законодавство у відповідність з вимогами Європейського союзу* (Високий Замок, 2.06.13); *Найперше, що потрібно, — відродити, привести у відповідність до Конституції, принцип розподілу права* (Тиждень, 29.11.12); *Одночасно на адресу Київської міської ради суд скепував окрему ухвалу, де просив привести у відповідність до вимог Конституції місцеве положення про порядок проведення відповідних заходів* (Українська правда, 28.02.13). А став цей штамп звичним тому, що він є буквальним перекладом російського *приводить / привести что-либо в соответствие с чем-нибудь*. Українською мовою його значення правильно передати як *узгоджувати / узгодити що-небудь із чимсь*, пор: *Закон про опозицію узгодити із Конституцією; Україна повинна узгодити своє законодавство з вимогами Європейського союзу; Документ рекомендовано узгодити з нормами чинного законодавства*.

Отже, замість *приводити / привести щось у відповідність із чим-небудь (до чого-небудь)* потрібно вживати *узгоджувати / узгодити що-небудь із чимсь*.

Катерина Городенська